

वनरक्षकाचे साहस

ई. आर. सी. देवीदर

अनुवाद : भगवती ज. वाटाणे

₹ 40.00

ISBN 978-81-237-0603-0

नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

ISBN 978-81-237-0603-0

पहिली आवृत्ती : 1983 (शके 1905)

सातवी सुधारित आवृत्ती : 2004 (शके 1926)

आठवी आवृत्ती : 2008 (शके 1929)

नववी आवृत्ती : 2012 (शके 1934)

अनुवाद © नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, 1983

Adventures of a Wildlife Warden (Marathi)

₹ 40.00

संचालक, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

नेहरू भवन, 5 इन्स्टिट्युशनल एरिया

वसंत कुंज, फेज-II, नवी दिल्ली-110 070 यांनी प्रकाशित केले.

नेहरू बाल पुस्तकालय

वनरक्षकाचे साहस

ई. आर. सी. देवीदर

अनुवाद

भगवती ज. वाटाणे

चित्रे

शेखर

नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

जंगलचोराशी सामना

उंच पर्वताच्या पायथ्याशी कूकल नावाचे अभयारण्य आहे. पर्वताची उतरण, पायथा आणि काही मैदानी भाग मिळून हे अभयारण्य बनलेले आहे. पूर्वी हा प्रदेश घनदाट जंगलाने व्यापलेला होता. अनेक जंगली जनावरे इथे आश्रयाला येत असत. उन्हाळ्याचे उष्ण, कंटाळवाणे दिवस सोडले, तर इतर वेळी कूकल हिरवेगार आणि थंड असे. जसजशी वर्षे लोटली तसा हा भाग आणखीच उष्ण आणि रुक्ष होत गेला. एकदा अशाच एका रखरखलेल्या उन्हाळ्यात दुष्काळ आला. कूकलच्याच भागात नव्हे तर आसपासच्या परिसरात सगळीकडेच दुष्काळ. असे कधीच झाले नव्हते.

ह्या अभयारण्यातून वाहत असणाऱ्या नेली ओडाई नावाच्या ओढ्याचे वाहणे पहिल्यांदा बंद झाले. ह्यापूर्वी तो कधीच आटला नव्हता. तळी व डबक्यांत सांचलेले पाणी? तेही काही दिवसांतच एका मागून एक सुकायला लागले. शेवटी दोन खोल तळीच तेवढी राहिली. अभयारण्यात राहणाऱ्या पहाडी लोकांना सुकत चाललेल्या नदीतून मासे पकडणे आणखीच सोपे झाले. ते माशांवर भरपूर ताव मारायला लागले, तरीपण त्यांना काळजी लागली होती. पुढील वर्षी इथे असे भरपूर मासे मिळायचे नाहीत ही त्यांना कल्पना होती.

जंगलातून वाहणारा तो एकच पाण्याचा ओढा नव्हता. तिथे ठिकठिकाणी बरीचशी झऱ्यांपासून बनलेली तळी व डबकी होती. ती सुद्धा एकामागून एक आटली. शेनबागा ऊरानी नावाचे एका मोठे व खोल तळे होते. त्यातच फक्त पाणी होते.

कूकलमधील अवर्षणाचे कारण शोधणे फार कठीण नव्हते. लाकडांच्या वाढत्या किमतींच्या लालसेने तेथील जमीनमालकांनी भराभर झाडे तोडली. सरकारी मालकीची बरीचशी झाडे जंगलातील चोरांनी अनिर्बंधपणे व बेकायदेशीररित्या निर्दयतेने तोडून नेली.

शेवटी परिणाम असा झाला की जंगल अगदी कमी झाले व त्यामुळे पाऊसही फारच कमी झाला.

झाडांची मुळे पर्वतावरील माती अडवून ठेवण्यास मदत करतात. जंगल नाहीसे झाले. पावसामुळे वाहून जाणाऱ्या मातीला प्रतिबंध करण्यास क्रोणतेच साधन उरले नाही. ह्यावर कळस म्हणजे जंगलाची साफ झालेली जमीन ज्या शेतकऱ्यांनी घेतली, त्यांनी सुद्धा वाहून जाणाऱ्या मातीच्या संरक्षणाकडे लक्ष दिले नाही. त्यामुळे जेव्हा जेव्हा कधी पाऊस येत असे, तेव्हा वरची माती मोठ्या प्रमाणात वाहत येऊन खाली असलेल्या अभयारण्यातील तळ्यामध्ये जमा होत होती आणि डबकी व तळी पूर्ण भरून गेली होती.

जंगलसुद्धा स्पंजासारखेच कार्य करत असते. पावसाळ्यात ते पावसाचे पाणी शोषून घेते व नंतर हळूहळू झऱ्यांच्या रूपाने बाहेर सोडते. पुढे ह्यापासून मोठे ओढे तयार होतात व तळी भरतात. जंगल नाहीसे झाल्यामुळे त्याचा परिणाम कूकल अभयारण्यातील ओढे व तळ्यांवर झाला.

संपूर्ण जंगल नष्ट होणे आणि मातीचे वाहून जाणे ही क्रिया एक दिवसात किंवा एका वर्षात होत नाही. ही प्रक्रिया वर्षानुवर्षे होत आहे. ही मंदगतीने होणारी क्रिया एकदम कोणाच्याच लक्षात आली नाही. परंतु क्षय मात्र झाला. त्याचा परिणाम असा झाला की ह्या प्रदेशात मोठ्या प्रमाणात अवर्षण झाले. विशेष म्हणजे असे अवर्षण पुन्हा पुन्हा होण्याची भीती निर्माण झाली.

अभयारण्यातील प्राण्यांचे जीवन असुरक्षित झाले. सर्वात जास्त त्रास हरणांसारख्या प्राण्यांना झाला. पाणी पिण्याकरता ते तळ्याजवळ एकत्रित येत आणि वाघ, चिता व जंगली कुत्र्यांसारखी जनावरे त्यांच्यावर सहजरीतीने झडप घालून आपले भक्ष्य बनवीत.

अभयारण्यात चंद्रन नावाचा वनरक्षक होता. त्याला फार काळजी वाटायला लागली. तेथील प्राणी, पक्षी, झाडे, यांची व्यवस्था ठेवणे, निगा राखणे हे त्याचे पहिले कर्तव्य होते.

त्याने सरकारला व वनमंत्र्यांना जंगली जनावरांच्या कमी होण्याविषयी लिहिले. पर्वतावरील जंगलाची अनिर्बंधपणे होणारी तोड थांबवून पर्वताच्या उतरणीवर जिथे जिथे शक्य असेल तिथे नवीन झाडे लावून पुन्हा अरण्य वाढविण्याचे प्रयत्न करावे, असा उपायही सरकारला सुचविला. वेळीच योग्य उपाय केले पाहिजेत, असे त्याने सरकारला लिहून कळविले व परिस्थितीची पूर्ण जाणीव करून दिली. अवर्षणामुळे ही उपाययोजना करण्याची आणखीच निकड निर्माण झाली. त्याने स्वतः मात्र अभयारण्यातील प्राणी कसे आनंदात राहतील याची शक्य तेवढी काळजी घ्यायचा प्रयत्न केला.

दोन

उन्हाळ्याचे दिवस चंद्रनसाठी नेहमीच कसोटीचे दिवस असत आणि अवर्षणाने तर परिस्थिती आणखीच बिकट करून ठेवली.

पाण्याच्या दुर्मीळ साठ्याकडे जंगलातील चोरांचे लक्ष गेले. चोरी करणे वाईट आहे. तहानेने व्याकूळ झालेली जनावरे पाणी पिण्यासाठी येत, तेव्हा त्यांना मारणे नुसता गुन्हाच नाही तर निर्दयता सुद्धा आहे. जंगलातील चोरट्यांना याची मुळीच जाणीव नव्हती की, आपण काही वाईट पद्धतीचा अवलंब करीत आहोत. त्यांना फक्त हवी होती आपली शिकार. जितकी जास्त जनावरे मारली जात

होती तितके ते अधिक आनंदी होत होते. त्यांना वेळीच पकडून योग्य ती शिक्षा देऊन एक चांगला धडा देणे आवश्यक होते.

चंद्रनने जंगलातील चोरांवर प्रतिबंध घालण्यासाठी अनेक उपाय केले. जनावरांची शिकार करतांना जे कोणी पकडल्या गेले त्यांना त्याने बंदी केले. चंद्रन फारच शूर होता. तो सहजगत्या कधी जीपमधून, तर कधी पायीच सर्व जंगलात फिरून येत असे. एका संध्याकाळी पहारा देण्यासाठी जीपमधून जात असतांना बऱ्याच लांब अंतरावरून त्याने बंदुकीचे आवाज ऐकले. ते शेनबागा ऊरानीच्या भागाकडून येत होते. या भाग आडवळणी व बराच आत होता. चंद्रनने ओळखले की हे जंगली चोरांचेच काम आहे.

त्याने सीमेवरील पहारा आणखी पक्का केला. तरीपण जंगलचोर निसटलेच. वनरक्षकाने विचार केला की पुढे जंगलचोरांना पकडण्यासाठी उत्तम उपाय म्हणजे तळ्याजवळ जिथे पाण्याचा प्रवाह आहे तिथे जाळे पसरणे हा होय.

दुसरे दिवशी त्याने आपले सहकारी व पहारेदार ह्यांना तीन गटांमध्ये विभागून त्यापैकी दोन गटांना दोन नद्यांच्या तळ्यांकडे पाठविले. तिसऱ्या गटाला घेऊन तो स्वतः शेनबागा ऊरानीकडे निघाला. त्यात राजू, अलगिरी व चंद्रनचा लहान मुलगा मोहन होता. शाळेच्या सुट्यांमुळे मोहन घरीच होता. त्याने वडिलांसोबत जाण्याचा हट्ट धरला. वडिलांनी अनिच्छेने होकार दिला.

अर्धा रस्ता चालून गेल्यावर चंद्रनने जवळच्या रस्त्याने जाण्याचे ठरवले. हा रस्ता खोल, अरुंद दरीतून जाणारा व उंच उंच बांबूंनी झाकलेला होता. तो इतका घनदाट होता, की ते फार दूरचे पाहू शकत नव्हते. ते स्थान असुरक्षित समजले जात होते. या भागात हत्ती बहुधा बांबूंचे भोजन करण्यासाठी, सावलीत विश्रांती घेण्यासाठी किंवा दिवसाच्या गरमीचा त्रास वाचवण्यासाठी येत असत.

चंद्रनला धोक्याची कल्पना होती. त्याने सर्वांनाच सावधपणे पुढे जाण्यास सांगितले. वाऱ्याचा प्रवाह त्यांना अनुकूल होता. तो त्यांच्या चेहऱ्यांवरच येत होता, दुसरीकडे जात नव्हता. त्यामुळे जनावरांना आकर्षित करणारा माणसाचा वास अडवला जात होता. तिथे सुरुवातीपासूनच एक हत्ती होता. त्याची चंद्रनला काळजी वाटत होती. हत्तीचे कळप साधारणपणे आवाज करणारे असतात. परंतु एकलकोंड्या स्वभावाचे हत्ती शांत आणि दक्ष असतात. जेव्हा एखादा अधिक शक्तिवान हत्ती कळपाचे नेतृत्व करीत असतो अशावेळी काही हत्ती कळपापासून दूर राहतात. काही आपल्या म्हातारपणामुळे एकलकोंडे बनतात आणि काही, विशेषेकरून, तरुण हत्ती कळपाच्या शिस्तीपासून दूर राहण्यासाठी काही काळ एकटे राहतात. साधारणपणे एकटे राहणारे हत्ती स्वभावाने रागीट, आक्रमक व मानवद्वेषी असतात.

चंद्रन आणि त्याचा गट मधूनमधून थांबत, चाहूल घेत पुढे जात होता. ते लवकर पुढे जाण्याचा प्रयत्न करीत होते. परंतु छोटा मोहन मागे राहत होता.

मधूनच पक्ष्यांचा किलबिलाट, बांबूंचा सळसळाट आणि किड्यांचा किर् किर् आवाज याव्यतिरिक्त दरीमध्ये पूर्ण शांतता पसरली होती. त्यांना अचानक कशाचातरी भास झाला. खाली वाकून पाहिले, तर रस्त्यामध्ये पलीकडे टोकदार सुळ्यांचा भयानक हत्ती उभा होता. त्याला भयानक हत्ती म्हणण्याचे कारण त्याच्या दातांची वाढ सोंडेच्या रांगेत सरळ होण्याऐवजी वरच्या बाजूला झालेली होती. त्यामुळे तो हत्ती फारच भयानक दिसत होता. त्याला बघताच माणसे वळून पळणार, तेवढ्यात हत्तीची नजर त्यांच्यावर गेली व जोरांत चीत्कार करून त्याने त्यांच्यावर आक्रमण केले. तो प्रसंग अतिशय भीतिदायक होता. राजू ठेंगणा व लठ्ठ असल्यामुळे व इतरांप्रमाणे जोरात पळू शकत नसल्यामुळे हत्तीने त्यांच्यावर धाव घेतली. तेव्हा त्याचा हिरव्या रंगाचा फेटा खाली पडला. खाली पडल्याबरोबर त्याने लगेच तो पूर्ण उलगडला व रस्त्याच्या कडेला लांब फेकून दिला. राजू धाईत

पळत असतांना सरळ रस्त्यात पडला असे समजून आक्रमक हत्ती तिथेच त्याला पायाखाली तुडवण्यासाठी थांबला. जोरजोरात चीत्कार करून त्याने तो तुडविलाही. परंतु तो राजू नाही ही चूक हत्तीच्या लक्षात येईपर्यंत चंद्रन व त्याचे साथीदार बरेच दूर निघून गेले.

तीन

नशीब बलवत्तर म्हणूनच ते संकटातून वाचले. हत्ती आपला पाठलाग करीत नाही, ह्याची खात्री झाल्यावर ते विश्रांतीसाठी थांबले. चंद्रनसारख्या अनुभवी जंगल अधिकाऱ्याला सुद्धा तो एक रोमांचकारी अनुभव होता. त्याला आपल्या लहान मुलाची काळजी होती. परंतु मोहन जरासुद्धा घाबरला नव्हता. उलट त्याला ह्या साहसामुळे अधिक स्फूर्ती आणि उत्तेजन मिळाले.

“तू घरी परत जाणार का?” चंद्रनने विचारले. परंतु मोहनने तर पुढेच जाण्याचे निश्चित केले होते.

दुपारी लवकर शेनबागा ऊरानीजवळ पोहोचून जंगलचोरांना चोरी करतांनाच पकडण्याची योजना चंद्रनने बनवली होती. परंतु ती वेळ हत्तीच्या भेटीमुळे टळली. त्यामुळे त्याने आपल्या योजनेत बदल केला. जंगलचोरांना पकडण्यासाठी

जाळे पसरवण्याऐवजी त्यांच्यावर आक्रमण करण्याचे ठरविले. तळ्याजवळ आल्यावर त्याने आपल्या माणसांना लपण्यासाठी व शांत राहण्यासाठी सांगितले. नंतर तो हळूहळू झुडपांच्या खालून काळजीपूर्वक हातापायांच्या आधारे पुढे सरकू लागला. सुकलेली पाने सगळीकडे पडली होती. त्यावर पाय पडू न देण्याची त्याने खबरदारी घेतली. कारण त्यामुळे सगळेच ओम्फस होण्याची शक्यता होती. तो अशा स्थळी पोहोचला, की तेथून तळे दिसू शकत होते. त्याने आपली दुर्बीण काढली व जंगलाच्या परिसराचे सूक्ष्म निरीक्षण केले. तळ्याच्या चारी बाजूला बरीचशी झाडे होती. त्यापैकी काही सुकलेली होती, तर काहींना नुकतीच पालवी फुटली होती आणि काही झाडे मचाण बांधण्याइतकी मोठी नव्हती. परंतु तिथे एकच आंब्याचे डेरेदार झाड होते. त्याच्या फांद्यांमध्ये कितीतरी लोक लपू शकत असत. चंद्रनने ह्या झाडावर लक्ष केंद्रित केले. मोठ्या मुष्किलीने त्याने त्या घनदाट झाडाच्या मध्यभागी मचाण शोधून काढले. ते जमिनीपासून साधारणपणे सहा मीटर उंच होते. मचाण कुणाला दिसू नये म्हणून पानांनी झाकले होते. त्यामुळे ते झाडाचाच एक भाग आहे असे वाटत होते. आणखी निरखून पाहिल्यावर त्याने फांद्यांमध्ये काही छिद्र असलेल्या नळ्या पाहिल्या. त्यामध्ये दोन बंदुकीच्या नळ्या रोवून ठेवल्या होत्या. जंगलचोर छान लपले होते. परंतु बंदुकी मात्र त्यांच्यापासून दूर होत्या.

चंद्रन रेंगत आपल्या साथीदारांकडे परत गेला व त्याने पुढची योजना त्यांना समजावून सांगितली. पण अलगिरीने विरोध केला. तो म्हणाला, “साहेब, तुम्ही एकट्याने त्यांना सामोरे जाणे अतिशय धोक्याचे आहे.” राजूचेही तेच म्हणणे होते. “आपण सर्व मिळून त्यांच्यावर छापा घालू या,” त्याने सुचविले.

परंतु चंद्रनला आपलीच युक्ती योग्य वाटली व त्यानुसार त्याच्या आज्ञेप्रमाणे सर्वांना सूचना पाळावयास सांगून तो धीटपणे एकटाच पुढे गेला. मोहन एका झाडाच्या पाठीमागे लपून चंद्रनला न्याहाळीत होता. मनातून जरी वडिलांच्या जीवाची भीती होती तरी त्याला त्यांच्या धाडसाबद्दल अभिमानच वाटत होता.

चंद्रनला मचाणाजवळ आल्यावर तेथल्या बंदुकी काढून घेतलेल्या आढळल्या.

तो आंब्याच्या झाडाखाली थांबला व आवाज चढवून त्याने जंगलचोरांना खाली येण्यास सांगितले. “तुम्ही तिथे आहात, हे मला माहीत आहे,” तो म्हणाला. परंतु ते मुळीच हालले नाहीत. चंद्रनने पुन्हा आवाज चढवला.

त्यांच्यापैकी एक जंगली चोर डोळे मिचकावून उत्तरला, “असेल हिम्मत तर येऊन आम्हाला घेऊन जा,” असे म्हणून त्याने बंदुकीचे टोक त्या शूर वनरक्षकाकडे केले.

त्यामुळे चंद्रनला आणखीच राग आला व तो ओरडून म्हणाला, “मीच नाही तर माझ्या माणसांनी तुम्हा सर्वांना घेरले आहे.” त्याचे ओरडणे हे सुद्धा पहारेदारांना एक प्रकारचा संकेतच होता. त्यांनी आपल्या शिट्या वाजवल्या, एकीकडून दुसरीकडे सारखी जागा बदलवीत व पुन्हा शिट्या वाजवून तळ्याच्या चारी बाजूला अनेक पहारेदार असल्याचे भासवले. मोहन लपलेल्या जागेवरूनच सुकलेल्या पानांवर काठी आपटून आवाज करित होता व शिटी वाजवून मदत करण्याचा प्रयत्न करित होता. लहान बछड्यांना जन्म देणाऱ्या सांबरांचा कळप तळ्याजवळील दाट भागांत होता. तो व्याकूळ होऊन तळ्याच्या चारी बाजूला गडबडीत धावत होता. त्यामुळे आवाजात आणखी भर पडली.

चोर धूर्त व चतुर होते. त्यांनी आपसात तर्क केला, “ते जर अनेकजण आहेत, तर मग बाहेर कां येत नाहीत?”

चंद्रनने त्यांचा तर्क ओळखला व त्याच्या थापेवर ते पुन्हा काही प्रश्न विचारतील ह्या हेतूने त्याने आपल्या माणसांना ओरडून सांगितले, “जोपर्यंत हे लोक खाली येत नाहीत, तोपर्यंत आहात तिथेच दडून बसा. तुमच्यापैकी कोणालाही इजा व्हावी, अशी माझी इच्छा नाही.”

त्यामुळे जंगलचोरांना खात्री वाटली, की खरोखरच चारी बाजूंनी वनरक्षकाच्या पहारेदारांनी आपल्याला वेढले आहे. शेवटी चंद्रनने त्यांना निक्षून सांगितले, “तुम्ही जर सरळ मार्गाने खाली येणार नसाल तर मी तुम्हाला लाथेने खाली ढकलण्यासाठी येतो.” असे म्हणून त्याने शिडी चढायला सुरुवात केली.

जंगलचोर घाबरले व विरोध न करता मुकाट्याने खाली आले. झाडावरून खाली उतरल्याबरोबर दोन पहारेदार व मोहन जंगलातून बाहेर येऊन त्याला मिळाले. आपल्या थापेने काम झाले म्हणून त्यांनी निश्वास सोडला. दोन पहारेदार व एक लहान मुलगा त्यांना पाहून चोर खजील झाले. त्यापैकी एकाला

एकदम विचार सुचला. तो जर मोहनला पकडण्यात यशस्वी झाला, तर त्याला पकडून पळून जाण्यास त्याची मदत घेता येईल. जेव्हा मोहन त्यांच्याजवळ पोहोचला तेव्हा जंगलचोरांपैकी एकाने तातडीने शिकारी चाकू बाहेर काढला व त्याला पकडण्यासाठी उडी मारली. परंतु मोहनचा बाप त्यांच्यापेक्षा चपळ होता.

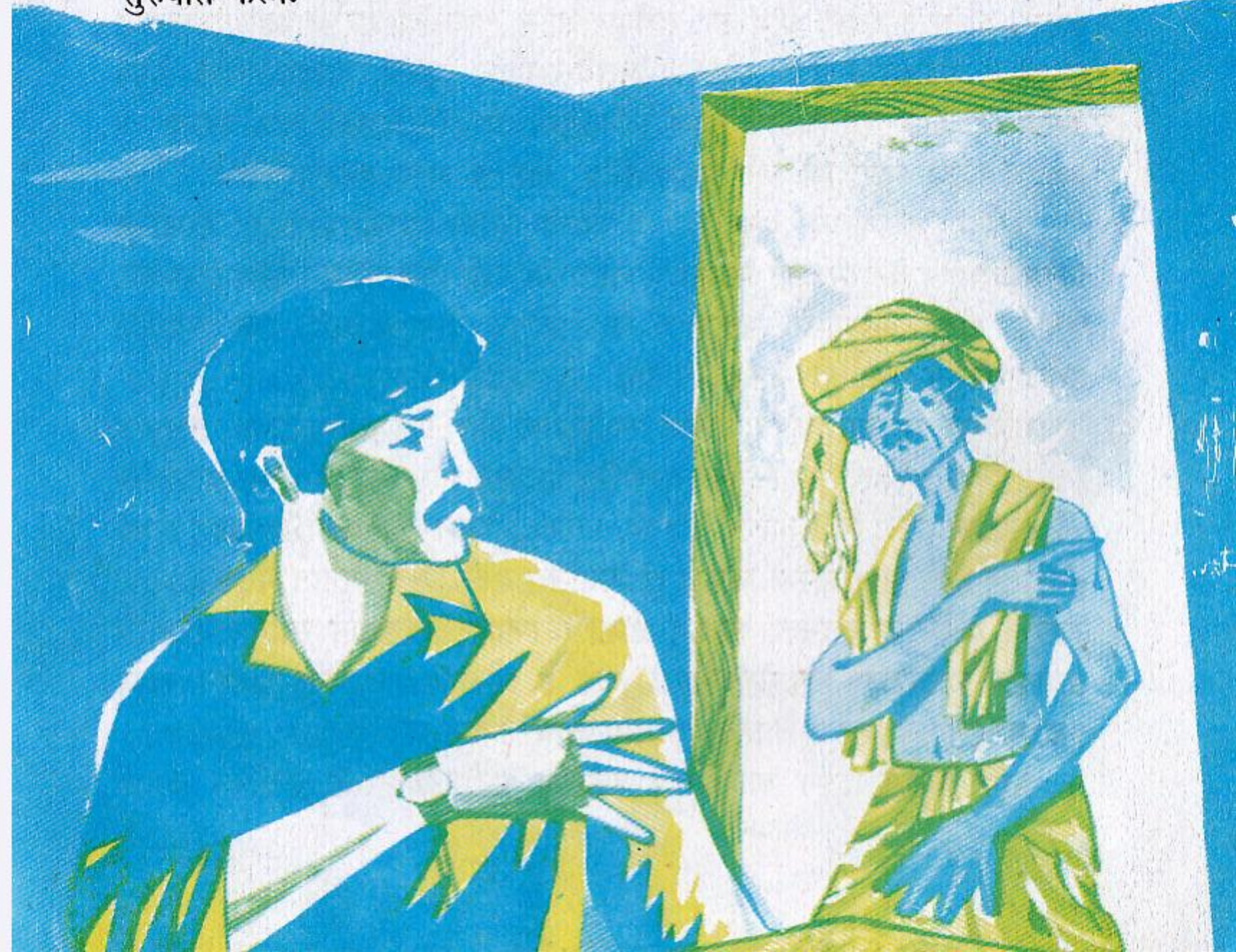

जंगलचोर मुलाला पकडण्यासाठी हात पुढे करणार तेवढ्यात चंद्रनने दोघांच्या मध्ये येऊन त्याला जोराची बुक्की मारून खाली पाडले. लढण्याची जी काही थोडीशी शक्ती जंगलचोरांमध्ये उरली होती ती पण नाहीशी झाली. पुन्हा त्यांनी काही अपाय करू नये, म्हणून पहारेदारांनी त्यांच्या हातात हातकड्या घातल्या. नंतर जंगलचोरांना सरळ पोलीस स्टेशनमध्ये नेण्यात आले.

प्रचंड हत्तीची शिकार

एकदा सकाळी चंद्रन वनरक्षक कचेरीत काम करीत असतांना एक माणूस जोरजोरात श्वास घेत टेबलाजवळ येऊन खाली कोसळला. त्याचे शरीर रक्तबंबाळ झाले होते व अंगावरील कपड्यांच्या चिंधड्या झाल्या होत्या. चंद्रनने ताबडतोब त्याच्याजवळ जाऊन त्याच्या जखमा पाहिल्या. त्या फार गंभीर नव्हत्या. फक्त वरवरची कातडी बऱ्याच ठिकाणी खरचटली होती. तो माणूस मात्र भीतीने फारच भेदरला होता. त्याव्यतिरिक्त काळजी करण्यासारखे असे काहीच नव्हते. त्याच्या जखमांवर औषधोपचार सुरू असतांनाच त्याला हुशारी वाटू लागली. तो पूर्णपणे बरा झाल्यावर वनरक्षकाने त्याला प्रश्न विचारायला सुरुवात केली.

त्या माणसाने सांगितलेली गोष्ट अशी होती, की तो आणि त्याचा सोबती नेहमीप्रमाणे सकाळचे वेळी कूकल जंगलातील वाळलेली लाकडे गोळा करण्यास गेले होते. जेव्हा ते जंगलातील नेली ओडाई ओढ्याजवळ, जिथे झाडांची दाटी जास्त होती, त्याठिकाणी गेले असता हत्तीने त्यांच्यावर आक्रमण केले. त्यांनी तेथून पळ काढला. त्याचे सोबती लांब पळून गेले. तो मात्र हत्तीच्या टप्प्यात अगदी जवळ होता, घाबरल्यामुळे ठोकर लागून तो खाली पडला, त्यावेळी हत्ती अगदी त्याच्या अंगावर येणार होता, आपला आता शेवट होणार असे त्याला वाटले. परंतु त्याचे भाग्य चांगले म्हणूनच की काय तो एका खड्ड्यात पडला. हत्ती न थांबता तसाच पुढे निघून गेला. त्याने त्याच्या सोबत्यांना गाठले व त्या गरीब माणसांना पायाखाली तुडवून मारले. हे पाहून त्याला अधिकच भीती वाटली व तो अतिशय घाबरला. तरीपण उठून आंधळ्यासारखा आजूबाजूला न बघता व काट्यांची पर्वा न करता सैरावैरा पळत सुटला. त्यामुळे त्याचे कपडे फाटले व शरीर रक्तबंबाळ झाले. वनरक्षकाच्या ऑफीसमध्ये पोहोचेपर्यंत तो पळतच होता. मारणारा हत्ती हा भयानक आहे हे त्याने ओळखले होते.

जंगली जनावरांचे वनरक्षक व त्याचे साथी लाकडे गोळा करणाऱ्या माणसांबरोबर घटनास्थळी पोहोचले. तो प्रचंड हत्ती अजून तेथून हलला नव्हता. लाकडे गोळा करणाऱ्या माणसाचे प्रेत शोधून काढण्याआधी त्या भयानक हत्तीला तेथून घालवणे आवश्यक होते.

मेलेल्या माणसासंबंधीचा रिपोर्ट वनअधिकाऱ्याला पाठवायचा होता. त्याकरता हत्तीबद्दलची माहिती सुद्धा मिळवून त्याला पाठवणे भाग होते, हत्तीच्या पावलांचा जो ठसा सापडला तो तंतोतत भयानक हत्तीच्या पावलांच्या ठशाशी जुळत होता. विशेष लक्षात येण्यासारखे म्हणजे तो भयानक हत्ती त्याच भागात भटकत होता. त्यामुळे वनरक्षक चंद्रनला लाकडे गोळा करणाऱ्या माणसाने सांगितल्याप्रमाणे भयानक हत्तीनेच माणसाला मारले आहे हे ओळखण्यास वेळ लागला नाही. त्याप्रमाणे त्याने रिपोर्ट लिहिला व ताबडतोब डाकेने पाठविला.

बरेच दिवसापासून त्या प्रचंड हत्तीच्या प्रतापाविषयीची माहिती जंगली

जनावरांच्या मुख्य संरक्षक अधिकाऱ्यांना मिळतच होती. परंतु त्यांनी त्याकडे विशेष लक्ष दिले नव्हते. हत्ती काही विकृती आल्यामुळे तसा वागतो आहे व ही वागणूक तात्पुरती राहिल असे ते समजत होते.

जेव्हा वनरक्षकाने हत्तीने केलेल्या हत्येबद्दल कळविले तेव्हा त्यांना वाटले की आतापर्यंत त्यांनी ह्या हत्तीला सुधारण्यासाठी बराच वेळ दिला, आता ह्यानंतर कोणत्याच प्रकारची दया दाखवण्यायोग्य तो राहिला नाही. तेव्हा मागेपुढे विचार न करता या हत्तीला मारण्यास राज्य सरकारकडे संमतीसाठी अर्ज पाठविला. जंगली जनावरांच्या संरक्षण कायदानुसार तसे करणे आवश्यक होते. कायद्याप्रमाणे जंगली हत्तीला संपूर्ण स्वातंत्र्य दिले होते व त्यांना कोणत्याही प्रकारचा त्रास होणार नाही ह्याची काळजी घेतली जात होती. अभयारण्यातील जंगली जनावरांच्या खास संरक्षणासाठी राज्य सरकारची आवश्यकतेनुसार परवानगी मागितली जात असे.

रिपोर्ट पाठविल्यावर वनसंरक्षक चंद्रनने परिस्थितीचा पूर्ण विचार केला. अभयारण्याला हत्ती हा काही नवीन नव्हता. तो अभयारण्याच्या सीमेवर असलेल्या नांगरलेल्या व पीक असलेल्या शेतांमध्ये मधून मधून अचानक हल्ला करीत असे. जेव्हा शेतात पिके नसत किंवा गावकरी त्याला त्रास देत व जेरीस आणत तेव्हा हा भयानक हत्ती अभयारण्याच्या आतल्या भागांत परत येत असे. तिथे तो अगदी सरळ वागत असे. कोणी माणूस जवळ गेला किंवा मुद्दाम चिडवले तरच त्याची प्रतिक्रिया तीव्रपणे दिसत असे. गावकरी त्याच्यावर दगडफेक करीत, काठ्या फेकीत, फटाके फुलझड्या उडवीत आणि प्रसंगी जेव्हा तो शेतात धुमाकूळ घालीत असे तेव्हा त्याच्या दिशेने बंदुकीच्या गोळ्या झाडीत असत. पण त्याने कधीच कोणाला दुखापत केली नव्हती. अलीकडेच तो आता आक्रमक झाला होता. आतापर्यंत त्याने एकूण तीन माणसांना मारले होते. दोघांना अभयारण्याच्या बाहेर आणि एकाला अभयारण्यांत आल्यावर लाकडे गोळा करताना.

“साहेब, मला वाटतं या भयानक हत्तीचं तऱ्हेवाईक वागणं त्याच्या दातांच्या

विशिष्ट घडणीमुळे असावं,” जंगल खात्याचा अधिकारी मोहिदीन याने सुचविले.

“तू असं का म्हणतोस?” चंद्रनने विचारले. “कारण तो आपली सोंड इतर हत्तीप्रमाणे सहजरितीने हालवू शकत नसल्यामुळे चिडतो व रागावतो आणि मग राग लोकांवर काढतो,” मोहिदीन उत्तरला.

“तसं जर आहे तर त्यानं असं माणसांना मारणं केव्हाच सुरू केलं असतं. मग आताच का?” मोहिदीनची सूचना चंद्रनने धुडकावून लावली. तरीपण त्याच्या मनांत शंकेने घर केलं व तो विचार करू लागला.

हत्तीच्या वाईट वागणुकीच्या अनेक कारणांपैकी एक कारण असे की हत्ती

जेव्हा माजाला येतो तेव्हा तो असा उन्मत्त होतो असे म्हणतात. हा उन्मत्त हत्ती बहुधा चिडचिडा असतो व सहज चिथवला जातो. हत्तीचा कान व डोळ्यांमध्ये कोणत्याही बाजूला टेंगूळ आल्यासारखे दिसते, ते फुटते व त्यातून चिकट स्त्राव बाहेर येऊन हत्तीच्या गालावर डाग पडतो. तेव्हा हा अशा उन्मत्त स्थितीत असतो, हे सहज लक्षात येते. हत्तीच्या गंडस्थळातून मद बाहेर का येतो? त्यामुळे त्याला असे माणसांना मारण्याचे अवसान का येते याकडे वनखात्यातील कर्मचाऱ्यांपैकी कोणीच लक्ष दिले नव्हते.

जखमेमुळे किंवा आजारपणामुळेसुद्धा हत्ती विचित्र वागतात. ही एक प्रकारची तात्पुरती असमर्थता असते. कदाचित ह्या कारणांमुळे हत्तीचा माणसांना मारण्याकडे कल गेला असावा.

हत्तीच्या असमर्थतेचे कारण तात्पुरते असो वा दीर्घकाळ टिकणारे असो, ते काळच ठरवील. चंद्रनचे सर्व जनावरांवर प्रेम होते व त्यांची तो विशेष काळजी घेत असे. त्याला हत्तीचीच काळजी होती. सर्व जनावरांना न्याय वागणूक देण्याच्या दृष्टीने काही दिवसांची सूट देऊन हत्तीचे पूर्णपणे निरीक्षण करावे, असा विचार चंद्रनने केला.

वस्तुस्थिती सिद्ध करून दाखवण्यासाठी भयानक हत्तीला मारण्याचा हुकूम पाठविण्याआधी त्यांत काही सुधार होतो किंवा नाही हे पाहण्यासाठी एक आठवड्याची सवलत देण्यात यावी अशाप्रकारे कळकळीचे विनंतीपूर्वक पत्र जंगली जनावरांच्या मुख्य संरक्षक अधिकाऱ्यांना त्याने पाठविले.

हत्तीला अजून एक संधी देण्यात यावी आणि एका आठवड्याच्या मुदतीनंतर त्याच्या वर्तनात काही फरक पडला नाही, तरच मग त्याला ठार करण्यात यावे, असे पत्र त्याने आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना पाठवले. एवढ्यात हत्तीला मारण्यासाठी सरकारकडून सम्मतिपत्र आले व त्याचबरोबर चंद्रनने पाठविलेल्या विनंतीपत्राला पण मान्यता आली. चंद्रनचे वरिष्ठ अधिकारी त्यांच्या प्रामाणिक तळमळीमुळे त्याच्यावर संतुष्ट झाले व त्याची विनंती मान्य करण्याचे त्यांनी ठरवले. दिलेल्या विशिष्ट अवधीतच काम

उरकावे ह्या अटीवर त्याने हत्तीला मारण्यासंबंधीचे पत्रक एक आठवड्यानंतर पाठविण्याचे ठरविले.

हत्तीला एका आठवड्याची सूट मिळाल्यावरसुद्धा आणखी काही जास्त दिवस वाढवावे अशी चंद्रनची इच्छा होती. एक आठवड्यात त्याचे काम पूर्ण होईल किंवा नाही ह्याची त्याला शंका होती. पण जास्त अवधी मिळूनही हत्तीमध्ये जर काहीच सुधारणा झालीच नाही तर त्यालाच जबाबदार ठरवले गेले असते. म्हणूनच की काय त्याने एक आठवड्यापेक्षा जास्त अवधीसाठी न लिहिण्याचे ठरवले. वेळ फारच थोडा असल्यामुळे त्याला घाई करायची होती.

पुढची योजना अमलात आणण्यापूर्वी चंद्रनला हत्तीचे पूर्ण निरीक्षण करायचे होता. ज्या दिवशी त्याला वरिष्ठ अधिकाऱ्याचे पत्र मिळाले त्याच दिवशी त्याने आपल्या माणसांना, हत्तीला त्यांनी सुरुवातीला कुठे पाहिले व नंतर शेवटी तो कुठे कुठे होता ही सर्व माहिती काढण्यासाठी व त्यावर पाळत ठेवण्यासाठी पाठविले. हत्तीने अभयारण्य सोडले नसल्यामुळे कोणत्याही प्रकारचा प्रश्न उद्भवणार नाही, याची खात्री करून पाळत ठेवणारे संध्याकाळी परतले व हत्ती निश्चितपणे कुठे सापडेल ते स्थान त्यांनी सांगितले.

दोन

चंद्रन दुसरे दिवशी सकाळी पहारेदार अलगिरी व आपला मुलगा मोहन ह्यांना घेऊन निघाला. त्याला हत्तीचा अभ्यास करायचा होता. वास्तविक तो मोहनला सोबत नेण्यास तयार नव्हता. परंतु कूकल जंगलातील या अनुभवामुळे मोहनचे जंगलाविषयीचे ज्ञान व अनुभव वाढेल व तो अचानक हत्तीला सामोरे जाण्याचे साहस करणार नाही, याची चंद्रनला खात्री होती.

दूर अंतरावरूनच चंद्रन व त्याच्या सोबत्यांना त्या हत्तीची जागा शोधून काढण्यात यश आले. तो पहाडाच्या बाजूने गवत खात चालला होता. हत्ती

लांब आहे हे त्यांना दिसत होते व म्हणूनच ते दुर्बिणीतून निरीक्षण करीत होते.

हत्ती आपल्या सोंडेचा उपयोग सहजगत्या करू शकत नसल्याचे त्यांनी पाहिले. झाडांच्या फांद्या आणि बांबूंचे बुंधे जे लहान हत्तीच्या सुद्धा सोंडेत येऊ शकत होते ते त्याच्या आटोक्याबाहेर होते. एवढेच नव्हे तर लहान लहान झाडांच्या फांद्यांना पकडण्यासाठी त्याला आपले डोके वर करून मानेला ताण घावा लागत होता. काही फायदा होईल या आशेने कधी कधी मोठ्या मुश्किलीने दातांच्या मधून सोंडेली तो ओढत असे. झाडांची साल सोलण्यासारख्या कोणत्याही साध्या कामाकरिता सुद्धा इतर हत्तीप्रमाणे हा हत्ती दातांचा उपयोग करू शकत नव्हता. कदाचित यामुळेच की काय, हा हत्ती शेतातील पिकावर हल्ला करीत असे. कारण त्यामुळे त्याला भोजन गोळा करणे आणि खाणे सोपे होते, असे चंद्रनला वाटले.

हत्तीच्या दातांची ही विशिष्ट प्रकारची घडण वास्तविक एक अडथळा होता. पण हाच एक मुद्दा त्याच्या आक्रमक प्रवृत्तीला कारणीभूत होता काय? चंद्रनने आणखी जवळ जाऊन पाहण्याचे ठरवले.

ऊन वाढत होते व हत्ती पण आपले भोजन संपवून पाणी पिण्याच्या विचारात होता. नेली ओडाई फार लांब नव्हते. पण तो हत्ती सुकलेल्या झऱ्यांच्या जवळील तळ्याजवळ जाण्याकरता रस्ता शोधील असे वनरक्षकाने अनुमान केले. त्यामुळे त्याला हत्तीला आणखी जवळून पाहण्याची संधी मिळणार होती. त्याने पहारेदाराचा सल्ला घेतला आणि दोघांनी हत्ती ज्या मार्गाने जाणार होता त्याच मार्गाने जाण्याचे ठरवले.

वनरक्षकाच्या नेतृत्वाखाली त्या तिघांनी ते जंगल त्वरित व शांतपणे पार केले व थोड्याच वेळांत ते एका योग्य स्थळी पोहोचले. तिथे एक मोठा व ऊंच पाषाण होता. तो इतका ऊंच होता की हत्ती तेथपर्यंत पोहोचू शकतच नव्हता. पाषाणाच्या कडा तिन्ही बाजूंनी धारदार होत्या. व एक बाजूने जमिनीपासून अगदी सरळ उभी चढण होती. मोठ्या मुश्किलीने ते दगडातील कपारींच्या

साहाय्याने ती चढण चढून वर पोहोचले. पाषाणाच्या वरच्या बाजूला छोट्या खडपांमध्ये जी झुडपे उगवली होती त्यामुळे त्यांना आडोसा घेण्यास मदत झाली. तिथे बसून ते वाट पाहू लागले.

त्यांना फार वेळ वाट पाहावी लागली नाही. कोणी एक जनावर रमत गमत

येत असल्याचे आणि पाषाणाच्या अगदी जवळून गेल्याचे त्यांनी ऐकले व लवकरच त्याच्या दृष्टीसमोर आला तो भयानक हत्तीच. कुठेतरी दुखत असल्यामुळे थोडासा लंगडत हळूहळू तो रस्ता पार करीत होता. तो मदाने उन्मत्त झालेल्यापैकी नव्हता हे त्यांनी पाहिले. तो जेव्हा दगडाजवळून जात होता तेव्हा त्याला ताबडतोब माणसांचा वास आला. ते त्याच्या इतके जवळ होते की त्यांचा वास त्याला सहज पोहोचला होता. त्याने लगेच प्रतिक्रिया व्यक्त केली. पाषाणाच्या चारी बाजूला हेलकावे घेऊन वर चढण्याचा प्रयत्न केला. जेव्हा त्याला कळले की तो त्यांच्यापर्यंत पोहोचू शकत नाही तेव्हा दगडावर पाय ठेवून व पुढे वाकून लांब विस्तारलेल्या सोंडेने त्यांना पकडण्याचा प्रयत्न करू लागला. “त्याला यश मिळेल का?” त्यांना आश्चर्य वाटत होते. परंतु हत्तीची हार झाली. त्यामुळे हत्तीला आणखीच राग आला. रागाने जोरात चीत्कार करीत वाटेत येणाऱ्या झुडुपांना उपटून काढीत पाषाणाच्या चारी बाजूला सारख्या चकरा मारू लागला.

मोहनशिवाय दुसरा कोणताही मुलगा भिऊन खाली पडला असता. परंतु मोहन शांत होता. तो त्या भयानक हत्तीचे सारखे निरीक्षण करीत होता. त्याने आणखी एक गोष्ट पाहिली, जिकडे कोणाचेच लक्ष नव्हते. हत्तीच्या मानेवर एक मोठी खोल जखम होती. ती कानामुळे अर्धवट झाकली होती. त्याने लगेच ती आपल्या वडिलांना दाखविली. वनरक्षकाने ओळखले ती पुवाने भरलेली जखम आहे. त्याच्या प्रश्नाचे उत्तर मिळाले. हत्तीच्या अशा या आक्रमक प्रवृत्तीचे कारण ही दुःखद जखम होती. दातांचा विचित्र आकार त्याला खुनी बनवण्यास कारणीभूत नव्हता. या जखमेमुळे हत्ती अशक्त झाला होता व त्यामुळे घडणारे बरचसे प्रसंग टाळले गेले. नाहीतर तिथे कितीतरी प्राणहानी झाली असती.

हत्ती जास्त वेळ पाषाणाजवळ थांबू शकला नाही. सूर्याची किरणे प्रखर झाली होती. हत्ती थकायला लागला आणि तहानेने व्याकूळ झाल्यामुळे तो तेथून दूर निघून गेला.

तीन

घरी परतल्याबरोबर चंद्रनने जंगली जनावरांच्या खात्याशी संबंधित असलेले डॉ. रमेश यांना ताबडतोब येण्याविषयीची तार केली. डॉ. रमेश जंगली जनावरांचे डॉक्टर होते. ते दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी पोहोचले व सरळ चंद्रनच्याच घरी गेले. ते नेहेमी चंद्रनच्याच घरी थांबत असत. चहा पिऊन झाल्यावर चंद्रनने डॉक्टर रमेश यांना हत्तीची सर्व माहिती दिली व आपली योजना त्याच्यासमोर मांडली.

“तुम्हाला तर माहीतच आहे की बेशुद्ध करणारी बंदूक मला दिली गेली आहे. तुम्ही जर सहमत असाल तर मी त्या बंदुकीने हत्तीला बेशुद्ध करतो व तो बेशुद्ध होऊन खाली पडल्यावर तुम्ही ताबडतोब त्याच्या जखमेवर शस्त्रक्रिया करावी ही माझी योजना आहे,” तो म्हणाला. “एकदा त्याच्या जखमेवर योग्य उपचार होऊन त्याची ठणक कमी झाली की त्याला आराम वाटेल व तो पूर्ववत बरा होईल अशी मला आशा वाटते.”

डॉक्टर जरा दचकलेच. ही एक विचित्र विनंती होती. त्यांनी जंगली हत्तीवर शस्त्रक्रिया पूर्वी कधीच केली नव्हती आणि हा तर खुनी हत्ती होता. त्यांनी लगेच स्वतःला सावरले, गोष्टीवर काळजीपूर्वक विचार केला. अर्थात त्यांना थोडा धोका वाटत होताच. परंतु हा एक वेगळ्या प्रकारचा उपचार होता. बहुधा जंगल खात्यातील पाळीव हत्त्यांवर या डॉक्टरांना उपचार करावा लागे. त्यांना ते आवडत होते. हा हत्ती त्यांच्यापेक्षा वेगळा कसा असणार, असा त्यांनी विचार केला. हत्तीचा जीव वाचवण्याची ही एक योग्य संधी होती. चंद्रन त्यांना एकदम जीव धोक्यात घालण्यास मुळीच सांगणार नाही हे त्यांना माहीत होते. त्यांनी निर्णय घेतला. त्याच्याशी हस्तांदोलन करून आपली तयारी दर्शविली आणि म्हणाले, “ठीक आहे, मी तयार आहे.”

मोहन त्यांचे संभाषण ऐकत होता. त्याला एकदम शंका आली. तो म्हणाला “बाबा, समजा हत्ती जखम असलेल्या बाजूला पडला तर?”

“मी ह्याचा कधीच विचार केला नाही,” वडील म्हणाले.

“एकदा खाली पडल्यावर त्याला पुन्हा वळवणे फार कठीण होईल. मला वाटतं आपल्याकडे काही पाळलेले हत्ती आहेत,” तो पुटपुटला.

“मला वाटतं कोणत्याही बाजूने पडला तरी आपण जखमेपर्यंत पोहोचू शकू. आणि कुठल्याही परिस्थितीत आपणाला ही जोखीम स्वीकारावीच लागेल,” डॉक्टर विचारपूर्वक म्हणाले.

चंद्रनने आपली बेशुद्ध करणारी बंदूक आणली, ती तात्पुरता वेळ सावजाला मूर्च्छित करत असल्यामुळे, तिला तो ‘स्टन गन’ म्हणत असे आणि ती फक्त सावजाला पकडण्यासाठीच उपयोगात आणली जात होती म्हणून तिला ‘पकड गन’ पण म्हणत असे. चंद्रनने सर्वप्रथम तिचा उपयोग हरणांना पकडण्यासाठी केला होता. अभयारण्यांत जेव्हा हरणांची संख्या जास्त झाली होती, त्यावेळी त्यांना दुसऱ्या जंगलामध्ये, जिथे हरणांची संख्या फारच कमी होती, तिथे पाठविण्यासाठी त्यांना पकडण्याची सूचना मिळाली होती. तेव्हा त्याने या बंदुकीचा वापर केला होता, तसेच त्याने पाळीव जनावरांवर सुद्धा तिचा प्रयोग करून पाहिला. गुंगीच्या औषधांनी भरलेल्या लहान टोकदार भाल्याच्या आकाराच्या नळ्या बंदुकीच्या साह्याने सावजावर फेकल्या जातात. सावजाला टोकदार नळी टोचली जाते व त्यातून नळीत असलेले औषध इंजेक्शनप्रमाणे सावजाच्या शरीरात शिरते. त्यामुळे त्याला थोडा वेळ झोप लागते.

प्रत्येक नळीमध्ये विशिष्ट प्राण्याकरता औषधाचे योग्य प्रमाण असणे आवश्यक असते. औषधाचे जास्त प्रमाण जनावरांना प्राणघातक ठरू शकते व कमी प्रमाण असले तर त्याचा काहीच परिणाम होणार नाही. डॉक्टर रमेश यांना रासायनिक औषधांचे योग्य ज्ञान होते. त्यांनी व चंद्रनने रासायनिक औषधांसंबंधी बरीच पुस्तके वाचून त्यावर सखोल अभ्यास केलेला होता व विशिष्ट जनावरांकरता औषधांचे योग्य मिश्रण व मात्रा देण्याच्या अनेक प्रयोगांमुळे त्यांना भरपूर अनुभव आलेला होता. हत्तीच्या आकाराचा विचार केला असता औषधाची मात्रा तीव्र व उग्र असायला हवी होता. रात्री जेवणानंतर

अर्धा डझन नळ्या औषधांनी भरल्या. बंदूक साफ केली आणि ती व्यवस्थितपणे कार्य करते किंवा नाही ते पाहिले, आणि नंतर ते शिकारीकरता तयार झाले.

चार

वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचे पत्र मिळाल्यावर चौथ्या दिवशी सकाळी वनरक्षक आणि डॉक्टर दोन माणसांना सोबत घेऊन शिकारीला गेले. त्यापैकी एकाने डॉक्टरांची बॅग पकडली होती व दुसरा अभयारण्यांतील पर्वतावर राहणाऱ्या आदिवासींपैकी एक होता. त्याला जंगलातील रस्त्यांची माहिती होती. ते सकाळपासून दुपारपर्यंत हत्तीच्या शोधात होते. शेवटी त्यांना तो दिसला. वृक्षलतांनी झाकलेल्या घनदाट दरीमध्ये तो भोजन करीत होता.

वनसंरक्षक चंद्रनला 'स्टन गन' किती अंतरावरून वापरावी हे माहीत होते. रायफलीप्रमाणे ही फार अंतरावरून वापरता येऊ शकत नव्हती. योग्य नेम धरून मारण्यास सावजापासूनचे अंतर पंचवीस मीटरपेक्षा कमी हवे होते. पुन्हा बंदुकीच्या गोळीच्या परिणामासारखा ह्या नळीचा ताबडतोब परिणाम होत नसतो तर औषध शरीरात शिरायला वेळ लागल्यामुळे परिणाम हळूहळू होणार होता. म्हणून शिकारीची वेळ आणि स्थान ह्यांची व्यवस्थित सांगड घालणे अत्यंत आवश्यक होते. ज्या दरीमध्ये भयानक हत्ती भोजन करीत होता ती जागा या कामाकरता योग्य नव्हती. शिवाय हवा पण अनुकूल नव्हती. हत्ती झाडीतून बाहेर येण्याची ते शांतपणे वाट पाहत होते. काही तासांपूर्वीच त्याने भरपूर पाणी प्यायल्यामुळे झाडीतून बाहेर पडण्याची त्याला घाई नव्हती. सूर्य बराच वर आला होता. त्यांनी त्यादिवशी घाई न करण्याचे ठरवले.

दुसरे दिवशी त्यांनी युक्ती बदलली. ते त्याच मोठ्या दगडावर बसले जिथे पहिल्यांदा वनरक्षकाची हत्तीशी भेट झाली होती. हत्ती याच वाटेने जाईल ह्या आशेने ते तिथे वाट पाहत राहिले. परंतु हत्ती इकडे येण्याऐवजी दुसऱ्याच रस्त्याने नेली ओडाईच्या तळ्याकडे गेला.

आठवड्याचे पांच दिवस तर असेच निघून गेले, त्यामुळे चंद्रनला काळजी वाटत होती. वाट पाहण्याशिवाय तो काहीच करू शकत नव्हता. कोणतेही अविचाराने व घाईने केलेले काम मूर्खपणाचे ठरले असते. डॉक्टर रमेशनी

त्याच्या मनातील विचार ताडले आणि त्याने उतावळेपणाने चूक करू नये यासाठी त्याला आवरले.

हत्ती सारखा नेली ओडाईच्याच भागांत राहत होता. तेथील दोन तळ्यांपैकी तो कोणत्या तळ्यावर जाईल याचा कोणालाच अंदाज करता येत नव्हता. तो खालच्या तळ्यावर जाईल व तिथे थोडा वेळ विश्रांती घेईल अशा खात्रीने चंद्रनने

आपल्या काही माणसांना वरच्या तळ्याजवळील झाडांवर बसायला सांगितले. तेथून जोरजोरांत आवाज करून हत्तीला घालवण्याचा प्रयत्न करावा अशा प्रकारची सूचना त्याने त्यांना दिली होती. त्याने त्यांना टिनाचे डब्बे, ड्रम आणि फटाके दिले. हत्ती तळ्याजवळ येताच झाडांवर बसलेल्या माणसांनी त्याला भीती दाखवून दूर घालवण्याचा प्रयत्न केला. हत्तीला राग येण्यास हे एक निमित्तच झाले. त्याने झाडे तोडण्याचा प्रयत्न केला. तो जसजसा तळ्याजवळ येऊ लागला, तसा आवाज आणखीच वाढू लागला आणि असह्य झाल्यामुळे शेवटच्या तुतारीच्या आवाजाने तो मागे परतला.

हत्तीला नेली ओडाईच्या वरच्या तळ्यापासून दूर घालवले त्यावेळी तो रागातच होता व त्याला तहानपण लागली होती. खालच्या तळ्याजवळ लपून बसलेल्यांना तो येत असल्याची बऱ्याच दूर अंतरावरून चाहूल लागली, परंतु त्यांच्या दुर्दैवाने तो तळ्याच्या काठाने जिथे ते वाट पाहत होते त्याच्या अगदी विरुद्ध बाजूला गेला. तळ्याच्या बाहेरील किनाऱ्यावर जिथे हत्ती उभा होता ते स्थान त्यांच्या लपण्याच्या झाडापासून सुमारे चाळीस मीटरपेक्षा जास्त दूर होते. हत्ती जर त्याच्या बाजूला असलेल्या तळ्याच्या काठावर आला असता, तर वनरक्षक त्याच्यावर बंदूक रोखू शकला असता. ही त्यांची निराश होण्याची पाळी होती. हत्ती परततांना कदाचित आपल्या बाजूने येईल या आशेने ते उत्सुकतेने वाट पाहत होते.

पाणी पिऊन झाल्यावर जेवणाला उशीर झाल्यामुळे हत्ती खाण्याच्या घाईत होता. वनअधिकाऱ्यांच्या इच्छेप्रमाणे तो त्यांच्या झाडाकडे येत होता. चंद्रनने नेम धरला व हत्ती आपल्या टप्प्यात येताच त्याने गोळी झाडली. ती गोळी त्याच्या बरगडीला लागून खाली पडली. रायफलीच्या आवाजापेक्षा ह्या बंदुकीचा आवाज फारच कमी होता. आवाज कुठून येतो हे लक्षात न आल्यामुळे हत्ती रागाने सरळ समोर गेला. पुन्हा तो टप्प्याच्या बाहेर जाण्यापूर्वी चंद्रनने बंदूक भरून त्याच्यावर झाडली. परंतु नळी हत्तीला तिरपी लागली व त्यामुळे हत्तीच्या शरीरात टोचली गेली नाही, हे त्यांनी पाहिले. औषधाचा फारच थोडासा भाग त्याच्या शरीरात

गेला असावा. भयानक हत्ती रागातच पुढे निघून गेला. आपला नेम बरोबर न लागल्यामुळे निराशेनेच ते घरी परतले. हा त्यांचा सहावा दिवस होता.

वडिलांना घरी परत येत असतांना पाहिले तेव्हा न सांगताच त्यांचे काम पुरे झाले नाही हे मोहनने ओळखले. ते उदास व खिन्न होते. रात्री जेवतांना वातावरण ताणलेले होते. कोणी कोणाशी बोलत नव्हते. आपले वडील पुन्हा गोळी मारायची किंवा नाही ह्या विचारांत आहेत, हे मोहनने ताडले. लवकरच शांतता भंग होऊन वातावरण प्रसन्न झाले. चंद्रनने हसून नेहेमीप्रमाणे गप्पा मारायला सुरुवात केली. डॉक्टर रमेशनी ओळखले की आपल्या मित्राने काहीतरी निर्णय घेतला आहे. त्याने हत्तीचा फक्त पाठलागच करायचा नाही, तर त्याला पकडण्याचा निश्चय केला आहे. तो योग्य होता. चंद्रन ह्या गोष्टीवर गंभीरपूर्वक विचार करीत होता व त्याने परिस्थितीवर अधिक भर दिला. तो अशा निष्कर्षावर पोहोचला की त्याने मोकळ्या रस्त्यावर पायी हत्तीचा माग घेण्याचा धोका पत्करल्याखेरीज त्यांची शिकार निष्फल ठरली असती. शक्तिशाली रायफल जवळ असूनसुद्धा ही धोकादायक परिस्थिती होती. नाहीतर आठवड्याअखेर हत्तीला मारणे हाच एक उपाय होता.

पाच

दुसरे दिवशी सकाळ होताच वनरक्षकाची टोळी हत्तीच्या मागावर निघाली. हा त्यांचा हत्तीच्या मागाचा शेवटचा दिवस होता. वनरक्षकाने आदल्या दिवशीचाच रस्ता पकडला व त्या मार्गाने हत्तीच्या पावलांचे ठसे पहात एकेक पाऊल उचलत त्याचा पाठलाग करायला सुरुवात केली. डॉक्टर रमेश व पहारेदार यांना काही इजा होऊ नये व ते सुरक्षित म्हणून त्यांनी त्याच्या पाठोपाठ बरेच अंतर ठेवून यावे असे त्याने त्यांना सांगितले.

रस्ता सपाट व पाठलाग करण्यास सोपा होता. तरीपण वनरक्षकाला योग्य काळजी घेणे आवश्यक होते. त्याला नुसते पावलांच्या ठशांवर लक्ष देऊन

चालणार नव्हते, तर हत्ती कुठे आजूबाजूला तर लपला नसेल ना, या विचाराने चहूकडे नजर टाकून हळूहळू पुढे सरकायचे होते.

हत्तीने लांब रस्ता पार केला होता. रस्त्यांत तो फक्त एके ठिकाणी खाण्यासाठी थांबला होता. वनरक्षकाने हत्तीला पाहिले त्यावेळी दुपार झाली होती. अर्धवट वाळलेल्या व गुडघाभर ऊंचीच्या गवतामध्ये उभा असलेला तो स्पष्ट दिसत होता. तो गवत खात होता. वनरक्षकाने हवेचा झोत कोणत्या बाजूला आहे ते पाहिले, व सुरुवातीपासूनच तो त्याकडे लक्ष देत होता. आपला वास हत्तीपर्यंत पोहोचत तर नाही ना याची खात्री करून घेत होता. हाताने गवताची वाळलेली पाने पकडून ती वर हवेत फेकून कोणत्या दिशेला पडतात यावरून हवेचा अंदाज घेत होता. हत्तीला आपल्या अस्तित्वाची जाणीव न झाल्याचे समाधान मानून तो गवताजवळच असलेल्या एका झाडाच्या आड बसला व जनावराच्या हालचालीवर लक्ष ठेवून योग्य संधीची वाट पाहू लागला.

हत्तीची तेथून हालण्याची लक्षणे दिसत नव्हती. सावल्या तिरप्या पडायला सुरुवात झाली. आणखी जरा वेळ वाट पाहिली तर फार उशीर होणार होता आणि सात दिवसाची मिळालेली सवलत पण संपणार होती. संरक्षकाला मिळालेली ही शेवटची संधी होती व तिचा पुरेपूर उपयोग करून घेण्याचे त्याने ठरवले.

तो उठला व त्याने बेशुद्ध करणारी बंदूक तपासली, चुपचाप दबा धरून बसणे हा एकच उपाय होता. बंदुकीचा आवाज जोरात होत नसल्यामुळे नेम मारल्यावर औषधाचा त्याच्यावर परिणाम होईपर्यंत आपण तिथेच दडून बसू शकू असे त्याला वाटले. वाघ हरिणाला पकडण्यासाठी जसा हळूहळू लपतछपत त्याच्या पाठीमागे जातो, तसा चंद्रन लपतछपत आवाज न करता लहान झुडुपांचा, तर कधी खळग्यांचा, जसे शक्य असेल त्याप्रमाणे आधार घेत हत्तीच्या पाठीमागे गेला. तो जसजसा हत्तीच्या जवळ जात होता, तसतशी धोक्याची शक्यता वाढत होती. हृदयाचे ठोके जोरजोरांत होत असलेले तो ऐकत होता. बंदुकीला नीट पकडू शकू की नाही याची त्याला भीती वाटत होती. जेव्हा हत्ती

बंदुकीच्या टप्प्यांत आला तेव्हा एका झुडपाच्या पाठीमागे आधाराने उभा राहून त्याने बंदूक सावरली व नेम मारला.

चवताळलेल्या हत्तीचे तोंड दुसऱ्या दिशेला होते. खांद्याच्या मांसल भागाला बंदुकीच्या नळीचा मार लागल्यामुळे तो किंचित सरकला, व मागे वळला आणि काय लागले हे बघण्यासाठी चारी बाजूंना नजर फिरवू लागला.

त्याचवेळी हवेचा झोत बदलला व हत्तीला वनरक्षकाचा वास आला. लगेच त्याची हिंसक प्रवृत्ती जागृत झाली. आता खेळ संपला व येथून पळ काढण्याशिवाय गत्यंतर नाही हे चंद्रनने ओळखले.

त्याने एकदम उडी घेतली व हत्तीपासून जास्तीत जास्त दूर जाण्यासाठी जोरात पळायला सुरुवात केली. हत्तीनेही त्याला पाहिले व त्याचा पाठलाग करायला सुरुवात केली. हत्ती चंद्रनचा पाठलाग करीत होता. जंगल जरी साफ असले तरी पळतांना माणसाला बरेच अडथळे येतात. हत्तीलासुद्धा गर्द झाडीतून रस्ता पार करणे अवघड होत होते. वनरक्षक अडथळे दूर करीत पळत असतांना हत्ती त्याच्या अगदी जवळ आला. रक्षकाला बंदुकीचा भार वाटायला लागला. त्याने ती फेकून दिली. त्यामुळे त्याचा पळण्याचा वेग वाढला. तरीपण त्याला पूर्णपणे काळजी घेणे आवश्यक होते. एखादे चुकीचे पाऊल किंवा ठोकर त्याचे संपूर्ण जीवन संपवणार होती.

ते एकमेकांच्या फार जवळ आले. त्याच्या पाठीमागे हत्तीने जोरांत चीत्कार करायला सुरुवात केली. चंद्रनचे सुदैवच की ते दोघे जंगलातील रस्त्यावर आले. त्यामुळे तो हत्तीपासून बराच पुढे जाऊ शकला. पण कितीवेळ त्याला नवलच वाटत होते. हत्ती जखमी असूनसुद्धा पळत होता. परंतु शिकारी मात्र फार थकला होता.

हत्ती आणखी जवळ आला. रक्षकाला मारण्यासाठी सोंड वर केली. पण लगेच अतिशय थकल्यामुळे व औषधाचा परिणाम झाल्यामुळे सिनेमात दाखवतात त्याप्रमाणे हळूहळू त्याची सोंड खाली आली. त्याचे पाय लटपटायला लागले व एक ठोकर लागून तो खाली पडला.

सहा

हत्ती खाली पडल्याचे ऐकून वनरक्षक थांबला. हत्ती ऊठत नाही असे पाहून त्याने शिष्टी वाजवली. डॉक्टर रमेश व पहारेदाराने ती ऐकली व पळतच ते तेथे

पोहोचले. हत्ती पाय लांब पसरून पडला होता. ते एक भीतिदायक दृश्य होते. त्यांनी त्याच्या लांब जड श्वासाचे निरीक्षण केले. ते हत्तीवर गुंगीच्या औषधाच्या झालेल्या परिणामाचे चिन्ह होते. ते सगळे काळजीपूर्वक त्याच्याजवळ गेले.

हत्ती पूर्णपणे औषधाच्या गुंगीतच आहे की नाही आणि त्यावर शस्त्रक्रिया करायला काहीच हरकत नाही हे ताडण्यासाठी डॉक्टरांनी पुन्हा तपासणी केली. त्यांच्या सुदैवाने हत्ती अशाच बाजूने पडला की जखम वरच्या बाजूला होती. जखम खोल होती. डॉक्टर रमेशनी जखमेला चिरा दिल्याबरोबर त्यातून रक्त व पू एकदम बाहेर येऊन त्यांच्या कपड्यांवर

त्याचे शिंतोडे उडाले. “बिचाऱ्याला फारच वेदना होत असतील,” डॉक्टर म्हणाले.

“तो खुनी बनला ह्याचे मुळीच आश्चर्य वाटत नाही,” चंद्रन पुटपुटला.

डॉक्टरांनी जखमेच्या आत सळी घालून बघितले, त्याबरोबर तीन शिऱ्याच्या गोळ्या बाहेर काढल्या. नक्कीच कोणत्यातरी तोंड बांधलेल्या जुन्या बंदुकीने मारलेल्या त्या गोळ्या होत्या. त्यांनी त्या चंद्रनला दिल्या. “ज्या शेतकऱ्याच्या शेतात हत्ती पिके खायला वारंवार गेला असेल, त्याचेच हे काम असावे,” चंद्रन हळूच पण रागात म्हणाला.

डॉक्टर रमेशनी जखम स्वच्छ केली व ती लवकर बरी होण्यासाठी त्यावर भरपूर प्रमाणात जंतुनाशक टाकले. त्यावर नीट पट्टी बांधून ती शिवली. हत्तीची शुद्धीवर येण्याची लक्षणे दिसत नव्हती म्हणून त्यांनी त्याला शुद्धीवर येण्याचे औषध दिले. नंतर ते सगळे सुरक्षित स्थळी परतले व त्याचे निरीक्षण करू लागले.

काही वेळाने हत्तीने थोडी हालचाल सुरू केली आणि तो हळूहळू उभा राहिला. जेव्हा तो त्यांच्या बाजूने वळला तेव्हा त्याचा एक दात तुटलेला त्यांनी पाहिला. तो खाली कोसळल्यामुळे दाताच्या टोकावर त्याचा भार आला असावा. पहिल्यासारखा तो आता भयानक हत्ती राहिला नव्हता. जखमेची पूर्वीची ठणक नाहीशी झाली होती. जसे काही फार मोठे ओझे कमी झाले होते. आता त्याला माणसाने वाढवलेल्या पिकांवर अवलंबून राहण्याची गरज नव्हती.

हत्तीने ह्या दोघांना पाहिले. परंतु आक्रमण करण्याची इच्छा दर्शविली नाही. हत्तीने सोंड हवेत वर करून हालवली. जणू काही तो सर्वाना धन्यवाद देण्याचा प्रयत्न करतो आहे असे वाटत होते.

रात्रीचा पहारा

एके दिवशी सकाळीच मोहनने वडिलांना विचारले, “बाबा, माझ्या सुट्ट्या लवकरच संपणार आहेत. तेव्हा जाण्यापूर्वी एक रात्र शेनबागा ऊराणीच्या जंगलात राहून तेथील प्राण्यांचे निरीक्षण करावेसे वाटते.”

“का नाही, बेटा,” वडिलांनी होकार दिला. “आणि हीच वेळ अगदी योग्य आहे. या दिवसांत रात्री निरभ्र असतात आणि चंद्रप्रकाश भरपूर असतो,” ते म्हणाले. मोहन फारच खूष झाला. “खरं म्हणजे मी स्वतःच रात्रीचा पहारा देण्याचा विचार करीत होतो,” ते म्हणाले, “त्यामुळे जंगली चोरांवर नजर ठेवता येईल आणि त्या भागात राहणाऱ्या जंगली जनावरांवरही लक्ष राहील. विशेषकरून अशा या अवर्षणाचे वेळी मोठी जनावरां कशी राहतात ते कळेल.”

दुपारचे जेवण लवकर आटोपून ते निघाले. रस्त्यांत त्यांना तो प्रचंड हत्ती भेटला. तो आता भयानक स्वरूपाचा राहिला नसला तरी सुरुवातीपासून पडलेल्या नावामुळे अभयारण्यातील कर्मचारी त्याला भयानक हत्तीच म्हणत असत. हत्ती जंगलातील रस्त्याच्या कडेला शांतपणे गवत खात होता. त्याने त्यांना काहीही त्रास न देता पुढे जाऊ दिले. संरक्षकाने त्याची जखम पूर्णपणे बरी होत असल्याचे पाहिले.

ते शेनबागा ऊराणीला पोहोचले तेव्हा दुपार झालेली होती. जंगलचोरांनी तळ्याच्या बाजूला आंब्याच्या झाडावर बांधलेले मचाण अजूनही तिथेच होते.

परंतु ते काही काळ उपयोगात आणले नसल्यामुळे बऱ्याच ठिकाणी त्याचा भाग उघडा पडला होता. तो झाकण्यासाठी त्यावर पुन्हा हिरवी पाने घालणे आवश्यक होते. मोहनला झाडाच्या लहान लहान फांद्या गोळा करायला सांगून संरक्षकाने तळ्याच्या चारी बाजूला चक्कर मारून कोणकोणत्या मार्गाने जनावरे तळ्यावर येतात ह्याचा शोध घेतला आणि पुष्कळ जनावरे तळ्यावर येत असल्याचे पाहून त्याला आनंद झाला.

पाय ठेवण्यासाठी आधार मिळावा म्हणून मधून मधून खाचा पाडून तयार केलेली एका बांबूची शिडी मचाणापर्यंत पोहोचली होती. मोहन अशा प्रकारच्या शिडीवरून कधीच चढला नव्हता. त्याला वानराप्रमाणे त्यावरून चढायचे होते. सुरुवातीला त्याला मजा वाटली, परंतु जसजसा तो वर चढू लागला तशी शिडी पाळण्यासारखी हवेत इकडून तिकडे झोके घेऊ लागली. त्यामुळे चढणे कठीण होऊ लागले. कसाबसा मचाणावर पाय ठेवला व त्याने सुटकेचा निश्वास सोडला.

आंब्याच्या झाडाच्या दोन फांद्यांमध्ये काही लांब बांबू आडवे ठेवून ते जंगलातून एकत्र केलेल्या द्राक्षवेलींच्या सहाय्याने पक्के बांधून मचाण तयार केलेले होते. आणखी बरेचसे बांबू उंच आसनावर बांधून चारी बाजूंनी पक्के केले होते. फांद्या आणि वेली मचाणाच्या बाजूने लटकत होत्या. मचाण झाकले गेले असल्यामुळे वर बसलेल्या व्यक्तींकडे तळ्यावर येणाऱ्या जनावरांचे लक्ष जात नव्हते. दुसऱ्यांना न दिसता तेथून पाहण्यासाठी झरोके तयार केलेले होते. साधारणपणे चार माणसांना बसण्याइतकी किंवा दोघांना झोपण्याइतकी जागा मचाणावर होती. तेथून मचाणाच्या अगदी जवळचे व तळ्यावरील दृश्य सुरेख दिसत होते.

आकाराने ओबडधोबड असलेले तळे पाण्याने अर्धे भरलेले होते. आंब्याच्या झाडाजवळील तळ्याचा काठ खडकाळ व पाणी स्वच्छ होते. परंतु पलीकडचा काठ चिखलाने भरलेला व तळे उथळ होते. तळ्याच्या पलीकडे दोन नेहमीचे ओळखीचे रस्ते होते. जंगलाच्या शुष्क रखरखीत भागामध्ये तळ्याचा परिसर हिरवागार व थंड होता. जणू वाळवंटातील मरूउद्यानच!

अजून दुपारच होती आणि मोहनला मचाणावर कोंदट व गरम वाटत होते. मोहनच्या वडिलांनी मचाणाच्या सपाट भागावरील वाळलेली पाने उचलून बाजूला खाली टाकली ती दगडासारखी सरळ खाली पडली. तो हसला. नंतर जंगलातील शांतता भंग होऊ नये म्हणून खुणेनेच हवा नसल्यामुळे तळ्यावर येणाऱ्या जनावरांना आपला वास पोहोचणार नाही असे त्यांनी मोहनला सांगितले. जंगली प्राणी, विशेषतः शाकाहारींना मनुष्याचा वास फारच लवकर येतो. अनुकूल परिस्थितीत लांब अंतरावरून ते माणसाचे अस्तित्व शोधून काढू शकतात. वातावरण शांत असल्यामुळे जंगली जनावरांना बघण्याची ही उत्कृष्ट संधी होती.

दोन

सर्वात प्रथम लहान पक्षी तळ्यावर आले. बुलबुल आणि जंगली मैनांचे थवे पाणी पिण्यास आले. पाणी पिऊन झाल्यावर तळ्याच्या दगडांमध्ये उथळ पाण्यात उड्या मारीत जोरजोरांत किलबिलाट करीत स्नान करू लागले. मोहनला सहलीच्या वेळेची त्याच्या वर्गमित्रांची आठवण झाली व तो मोठ्या उत्सुकतेने त्यांना बघू लागला. पक्षी जेव्हा आनंदात स्नान करीत होते तेव्हा मोहनने एक लहान बहिरी ससाणा कोणाचेच लक्ष नसतांना लपत छपत उंच झाडाच्या सावलीत येऊन बसलेला पाहिला. मोहनने त्याचा हेतू ओळखला. जोरात ओरडून पक्ष्यांना जाणीव करून द्यावी असे त्याला वाटले. ते त्याचे भक्ष्य होते. शिवाय त्याच्या आवाजाने अभयरण्यातील शांतता भंग झाली असती. ते दोघे बघत असतांनाच ससाण्याने एकदम उडी घेतली, बंदुकीच्या गोळीप्रमाणे हवेत सूं सूं आवाज करीत बुलबुलाला पंजाने पकडले व भक्ष्यासहित आपल्या जागेवर येऊन बसला. स्नान करीत असलेले बुलबुल पक्ष्याचे इतर साथी घाबरून आवाज करीत निरनिराळ्या दिशेने विखुरले.

थोडी शांतता झाल्यावर वानरांचा कळप झाडांवर झोके घेत आरामांत व मोठ्या रुबावात आला. वानर सरळ खाली आले नाहीत, तर या फांदीवरून त्या फांदीवर उड्या घेत खाली आपला कोणी शत्रू तर नाही ना ह्याची दखल घेत होते. जेव्हा त्यांना सर्व व्यवस्थित वाटले तेव्हा एकामागून एक खाली येऊन तळ्यावर पाणी प्यायले व परत मोठाल्या खडकांकडे गेले. आयांना बिलगलेल्या पिल्लांनी पटापट उड्या मारून खेळायला सुरुवात केली. त्यांचा खेळ व उनाडपणा बघण्यास मजा वाटत होती.

वानरांची गंमत पाहत असतांना दुसऱ्या एका पक्ष्याने मोहनचे लक्ष वेधून घेतले. तो आंब्याच्या झाडाच्या खालच्या फांदीवर येऊन बसला. पक्ष्याच्या सौंदर्याकडे पाहून मोहन मंत्रमुग्ध झाला. त्याने वडिलांच्या दुर्बिणीतून त्याला आणखी जवळून पाहिले व त्याला बघण्यात रमून गेला. पक्षी बुलबुलच्याच आकाराचा, परंतु पांढराशुभ्र, डोके काळ्या रंगाचे व त्यावर एक तुरा होता. आणखी आकर्षक भाग म्हणजे त्याचे शेपूट. पाठीमागे लोंबत असलेले दोन लांब पंख पांढऱ्या रिबिनीसारखे दिसत होते.

उडणाच्या पक्षांमध्ये तो सर्वात सुंदर नर पक्षी होता. आपल्या सुंदर शेपटाला पाण्यांत बुडू न देता तो कसा पाणी पितो ह्याचे मोहनला आश्चर्य वाटत होते. तळ्याच्या वरच्या भागावर उडत असतांना एकदम खाली येऊन तोंड उघडून पाण्याचा मोठा घोट घेऊन सरळ व्हायचा व वर जायचा. अशाप्रकारे त्याने दोनदा केले. संध्याकाळचा सोनेरी रंग आणि जंगलातील वृक्षवेली त्याच्या खेळाकरिता जणू एक चौकट बनली होती.

तळ्यावर येणारे दुसरे प्राणी म्हणजे ठिपके असणारे हरीण, ज्यांना भारतात चितळ म्हणतात, ते भीतभीतच पुढे येत होते. सर्वांच्या पुढे काळवीट येईल असे

मोहनला वाटले. परंतु पुढे एक म्हातारी हरिणी होती. ती उघड्यावर आली, तेव्हा भीतीने शहारलेली होती. किंचित आवाजाला देखील ती दचके व पळून जाण्यासाठी तिचे समोरचे पाय एकदम थांबत. हळूहळू एकेक पाऊल उचलत ती पाण्याजवळ पोहोचली. त्याकडे एकटक पाहू लागली. नंतर तिने पाणी पिण्यास मान खाली केली. परंतु पुन्हा संशयित नजरेने ती इकडे तिकडे पाहू लागली. चारी बाजूला नजर फिरवून कोणी शत्रू तर जवळपास नाही याची खात्री करून घेतली. शेवटी पाणी पिण्यासाठी मान पुन्हा खाली केली व बराच वेळ पाणी पीत राहिली. वाट पाहत असलेल्या हरिणांना हा एक इशारा होता. ते एकदम पाणी

प्यायला गर्दी करू लागले. सर्वात पाठीमागे काळवीटांना पाहून मोहनला धक्काच बसला. ते पाठीमागून हरिणांना धक्के देऊन पुढे येत चांगली जागा पटकावत होते. हरणे बराच वेळ तळ्यावर थांबली. त्यावेळी त्यांची पाडसे खेळत होती व काळविटांपैकी दोन मोठे काळवीट लढाई करू लागले. ते मान खाली करून समोरासमोर एकमेकांवर आक्रमण करीत तेव्हा त्यांची शिंगे एकमेकांवर आपटून जोरांत आवाज होत होता. नंतर त्यांच्या लढाईचे रूपांतर एकमेकांना ढकलण्यात झाले. असे बराच वेळ चालले व जेव्हा अशक्त व थकलेला काळवीट वळून बाजूला गेला तोपर्यंत हा खेळ चालला. मोहनला वाटले की जिकणारा काळवीट हरणाच्याचा पाठलाग करून त्याची शिंगे खाली दाबून त्याला मारून टाकील. पण तसे झाले नाही. अशाप्रकारची लढाई काळविटांमध्ये नेहमीच होत असते. लहान पाडसांच्या संगोपनाचे वेळी कोण अधिक शक्तिशाली आहे व पुढे कोण त्यांचा नायक बनेल हे बघण्यासाठी ते अशी लढाई करतात. साधारणपणे नायक काळवीट जोपर्यंत कोणी त्याला त्याच्या अधिकाराला आव्हान देत नाही, किंवा काही कारणास्तव त्याच्या अधिकारात ढवळाढवळ करीत नाही तोपर्यंत कोणाचीच पर्वा करीत नाही. नंतर त्यांच्यात पुन्हा वेगळी लढाई होते. परंतु कळपाचे नेतृत्व कोणी करावे हे पक्के ठरलेले असते. बहुधा ते एका म्हाताऱ्या हरिणीकडे दिलेले असते. जसे ह्या तळ्यावर येणाऱ्या कळपाचे नेतृत्व एक म्हातारी हरिणीच करीत होती.

जंगल काही मधुर, काही कर्कश, काही हळू, तर काही जोरांत होणाऱ्या आवाजाने भरून गेले होते. त्यापैकी काही आवाज मोहनने सहज ओळखले. जसजशी संध्याकाळ होत होती, तसतसा पक्षांचा किलबिलाट वाढत होता. त्यापैकी सर्वात जास्त आवाज करणारे पक्षी जंगली कावळे, लांब पंखांचे लहान लहान पोपट, हिरवे तांबट होते. अचानक तेथे काहीतरी भोसकल्याचा आवाज आला. कोणा एकावर शक्तिवानाकडून हल्ला झाला असावा. मोहनला वाटले आपले वडील घटनास्थळी जाऊन हल्ला होणाऱ्याला वाचवतील. नंतर लगेच मोर व लांडोराची जोडी वर आकाशांत उडाली व रात्रीच्या विश्रांतीकरता स्थिर

होण्यापूर्वी जोरात टाहो करून जवळच्याच झाडाच्या फांदीवर बसली. ते विचित्र चमत्कारिक प्रकारचे आवाज करणारे पक्षी मोर व लांडोरच होते. पूर्वीचा जोरजोरांत ओरडण्याचा आवाज तो पण त्यांचाच होता. तेथील शांतता भंग करायची नसती तर मोहन खूप जोरांत हसला असता.

रात्र होण्यापूर्वी सर्वात शेवटी तळ्यावर येणारे प्राणी म्हणजे तपकिरी रंगाच्या

मुंगुसांची जोडी. गारुड्याच्या भूया रंगाच्या सामान्य मुंगसापेक्षा हे जास्त लांब होते. ते खडक व पाचोळ्यात आपले भोजन शोधत होते. भोजन शोधत असतांना खडकांखाली असलेल्या व रागावलेल्या सापाला त्यांचा त्रास झाला. मुंगुसांना पाहिल्याबरोबर सापाला त्याची चूक लक्षात आली व तो दूर जाण्याचा प्रयत्न करू लागला. परंतु तितक्यात मुंगसांनी त्याला पटकन पकडले. ते त्याला दूर अशा ठिकाणी घेऊन गेले की तेथून मोहन त्यांना पाहू शकत नव्हता.

तीन

जंगलातील अंधार वाढत होता. दिवसा भटकणाऱ्या पक्ष्यांची व प्राण्यांची ही विश्रांतीची व रात्री भटकणाऱ्या पक्ष्यांची व प्राण्यांची जागे होण्याची ही मधली वेळ फार शांत होती. प्रथम टिटवीच्या 'चक्-चक्-ट् ट्' आवाजाने शांतता भंग केली. नंतर मोठ्या शिंगाच्या घुबडाचा 'आइ-रे-बू बू' आवाज पुन्हा पुन्हा होऊ लागला. मोहनला घुबडाच्या आवाजामुळे पिसाळून जंगलातील रस्ता विसरणाऱ्या लोकांच्या गोष्टी आठवल्या व त्याचे अंग शहारून गेले.

अर्धवट अंधारात बसले असतांना मोहनला आपल्या दुर्बिणीतून समोरचा देखावा अधिक स्पष्ट दिसत होता तरी सुद्धा त्याला पाहण्यापेक्षा ऐकण्यावर अधिक लक्ष केंद्रित करायचे होते. रात्री चंदोदय होऊन तळ्याचा परिसर प्रकाशमय व्हावा, अशी मोहनची फार इच्छा होती.

बराच वेळ सतत निरीक्षण केल्यामुळे मोहनला थकवा आला. त्याला बांबूचे आसन कडक व खडबडीत आढळले. त्यामुळे जागा बदलायची इच्छा झाली. डांस व चिलटे चावल्यामुळे रागाने त्यांना फटकारावेसे वाटत होते. घसा साफ करावासा वाटत होता. बसून आखडलेले पाय पसरावेसे वाटत होते. शिंकावे वाटत होते. मुख्य म्हणजे त्याला वडिलांना शेकडो प्रश्न विचारावेसे वाटत होते. परंतु भीतीने प्राणी दूर पळून जाऊ नयेत या काळजीने त्याला हे सर्व करण्याचे धाडस झाले नाही. वडिलांना अजूनही पुतळ्यासारखे बसलेले पाहून त्याला

कौतुक वाटले व लगेच हेवाही वाटला. त्याने लोकांकडून वडिलांविषयी ऐकले होते की, जोपर्यंत त्यांना या कंटाळवाण्या परिस्थितीतून कोणी बंधनमुक्त करीत नसे, तोपर्यंत ते किंचित सुद्धा हालचाल न करता तास न तास मचाणावर बसून राहत. मोहन जरी कंटाळला होता तरी स्वतःला नशिबवान समजत होता. त्याला जंगलातील अनेक प्रकारचे प्राणी पाहायला मिळाले. असे फारच कमी लोकांना पाहायला मिळते. वडिलांप्रमाणेच आरामशीर बसण्याची त्याची निश्चितपणे इच्छा होती.

वडिलांकडे निरखून पाहिले तेव्हा ते आरामात बसले होते. मोहनने वडिलांचेच अनुकरण करून तसेच बसायचे ठरवले. म्हणजे त्याला रात्रीचा पहारा आणखी मजेत देता आला असता.

नवमीचा चंद्र उशिराच उगवला. दोन पहाडांमधून ते दृश्य फारच छान दिसत होते. ताऱ्यांनी भरलेल्या आकाशांत चंद्र प्रवास करतांना दिसू शकत होता. तळ्याच्या पृष्ठभागावर चांदीच्या नक्षीदार किनारीसारखा दिसणारा चंद्र हळूहळू पुढे सरकत होता. जेव्हा मासे किंवा बेडूक पाण्यांत उड्या मारीत, तेव्हा चंद्राच्या प्रतिबिंबाचे हजारो तुकडे होत व पाणी स्थिर झाल्यावर पुन्हा पूर्ववत् प्रतिबिंब तयार होत असे.

चंद्रप्रकाशांत झाडे व दगडांच्या गडद सावल्या व मधून मधून प्रकाशाचे ठिपके जंगलातील जमिनीवर पडलेले दिसत होते. मोहनला या प्रकाश-सावलीच्या खेळाशी समरस होणे अवघड जात होते. कल्पनेनेच सावल्यांच्या निरनिराळ्या आकारात त्याला वाघ, चित्ता व अस्वल दिसू लागले. तळ्याच्या अवतीभोवती बनविलेले प्राण्यांचे आकार चंद्राच्या पुढे सरकल्यामुळे बदलत होते व मोहनला पुन्हा नवीन आकार द्यावे लागत होते. मध्येच ढग आल्यामुळे, टक लावून पाहावे लागल्यामुळे त्याच्या डोळ्यातून पाणी येत होते. वडिलांना कळताच त्यांनी त्याला नुसते पाहण्यावर भर द्यायचा नाही तर कानाने ऐकण्याचा प्रयत्न करायला सांगितले.

त्यानंतर फार थोड्याच वेळात रानडुकरांचा कळप एका मोठ्या डुकरिणीच्या

मागे चपळाईने मार्ग काढीत, तळ्याच्या दूर किनाऱ्यावर येत होता. ते झटपट पाणी प्यायले व तिथेच जवळ चिखलांत अंग खाजवू लागले. समाधान झाल्यावर रानडुक्कर उठले व हळूहळू पुढे जात असतांना जमिनीवर पडलेली पाळेमुळे, फळे आणि जमिनीखाली वाढलेले कंद (उदा. बटाटा वगैरे) उकरून बाहेर काढू लागले. सर्वभक्षक असल्यामुळे त्यांना निवडून खाण्याची आवश्यकता नव्हती. परंतु त्यांचे चुलत भावंड पाळीव डुकरांशी तुलना केल्यास ते निश्चितच स्वच्छ खाणारे होते.

काही वेळानंतर एक भला मोठा भीतिदायक, रानडुकरांसारखाच लहान पण लांब अणकुचीदार दांत असलेला आणि अदमासे डुकरिणीच्या दुप्पट आकाराचा

एक डुक्कर पलीकडच्या बाजूने आला व पाणी पिऊ लागला. तो पाणी पीत असतांना वरून झाडाची एक सुकलेली फांदी पडली त्यामुळे तो गडबडला व त्याच्यावर कोणी हल्ला करील की काय या विचाराने एकदम वळला. त्याने मान वर केली, तेव्हा त्याचे दात चंद्रप्रकाशात चमकू लागले, शेपटीच्या भागापर्यंत त्याचे राठ केस ताठ उभे होते. रागाने डूरडूर करीत ज्या बाजूने आवाज आला, त्या बाजूला त्याने तोंड केले. त्याला पाहून मोहन स्वतःशीच म्हणाला की तो लढाईसाठी इतका तत्पर होता की भुकेलेला वाघसुद्धा त्या डुकरापासून दूर गेला असता.

जंगली जनावरांना कागदाचा कर्क कर्क आवाज ऐकू जाऊ नये म्हणून

वनरक्षकाने आणलेले सर्व खाद्य पदार्थ एका रूमालाच्या शिदोरीत गुंडाळून ठेवले होते. जंगलातील शांततेत कागदाचा थोडा जरी आवाज झाला तरी तो मोठा वाटल्याने तीक्ष्ण कानांच्या जंगली जनावरांची शांतता भंगली असती. सोबत आणलेले पदार्थ खाऊन झाल्यावर ते थर्मासमधील कॉफी प्याले व नंतर मोहनच्या वडिलांनी एकेकाने पहारा देण्याचे सुचविले आणि काही विशेष मजेदार बघण्यासारखे असल्यास पहारा देणाऱ्याने दुसऱ्याला जागवावे असे ठरले.

चार

प्रथम मोहनने पहारा देण्यास सुरुवात केली. तांबडा तुरा असलेल्या टिटवीची जोडी उडाली. जमिनीवर येण्यापूर्वी झाडांच्या वर उंचावरून तळ्याच्या चारी बाजूला त्यांनी चक्कर मारली. ते चक्कर मारीत असतांना त्यापैकी एकाचे मचाण व मचाणावर बसलेल्यांकडे लक्ष गेले. लगेच एकाने दुसऱ्याला सावध केले. दोघांनी आंब्याच्या झाडाभोवती बऱ्याच चकरा मारल्या. “डीड-ही-डू-इट. डीड-ही-डू-इट,” अशा प्रकारचा आवाज करीत ते जंगलांतील जनावरांना मोहन आणि वनरक्षकाच्या अस्तित्वाची जाणीव करून देत होते. मोहनला राग आला व त्या पक्ष्यांनी तेथून दूर जावे असे त्याला वाटले. त्यांच्या सुदैवाने पक्ष्यांनी तसेच केले त्यामुळे त्यांनी दिलेल्या संकेताकडे कोणीच लक्ष दिले नाही.

साधारणपणे हत्तीच्या फिरत्या कळपाला शोधून काढणे सोपे असते. मोहन तो कळप बघण्यापूर्वीच त्यांच्या आगमनाविषयी जागरूक झाला. हत्ती एकमेकांशी संपर्क राहावा म्हणून जोरांत तुतारीप्रमाणे चित्कार करीत होते. हत्तीणी लहानांनी सांगितल्याप्रमाणे वागावे, असे दरडावून सांगत होत्या. परंतु हत्तीची पिल्ले बरेचदा त्यांच्या आयांच्या नजरेपासून दूर जाऊन एकमेकांची चेष्टा करीत, खेळत व आनंदित होऊन जोरांत ओरडत होती. झाडांच्या फांद्या तोडून, लहान झाडांना धक्के देऊन खाली पडल्यावर वरच्या फांदीपर्यंत पोहोचत जोरजोरात आवाज करीत भोजन करीत होती.

तहानेने व्याकूळ झालेले ते हत्ती तळ्याजवळ येताच भराभर पाण्याच्या जवळ जाऊन घटाघटा पाणी पिऊ लागले. प्रत्येकाने पाणी पिण्याआधी व नंतर सोंडेने स्वतःच्या अंगावर पाणी शिंपडले. लवकरच त्यांचे शरीर ओलेचिंब होऊन चंद्रप्रकाशांत चमकू लागले, त्यामुळे ते होते त्यापेक्षा आणखी मोठे दिसू लागले. पाणी पिऊन झाल्यावर त्यापैकी काही ज्येष्ठ हत्तींनी आपल्याच पायांनी घुसळून तयार केलेला चिखल अंगावर माखला. काहींनी स्वतःच्याच पायांने धूळ उडवून स्वतःच्या अंगावर घेऊन एकप्रकारची धुळीने आंघोळ केली. असे घाणेरेडे व्हायचे होते तर त्या आंघोळीचा काय उपयोग असे मोहनला वाटले. त्यामागचे गूढ मोहनच्या वडिलांनी दुसरे दिवशी सांगितले. त्यांनी स्पष्ट केले की हत्ती फक्त शरीराला थंड ठेवण्यासाठीच धूळ आणि चिखल अंगाला माखत नाही तर शरीराला चिपकलेले गोचीड व लहान जंतु ह्यांना दूर करण्यासाठी ते तसे करतात.

तळ्यावर शेवटी पोहोचणारा दोन लांब सुळे असलेला छानदार पण भयानक हत्तींचा कळप होता. मोहनला तो पाहताक्षणीच आवडला. त्या कळपामध्ये आणखी बरेच तरुण हत्ती होते. हत्ती निघून गेल्यानंतरचा काळ वादळ येऊन गेल्यानंतरच्या शांततेसारखा वाटला.

जसजशी मध्यरात्र जवळ आली, तशी तळ्यावर येणाऱ्यांची संख्यापण कमी झाली. त्यामुळे मोहनची झोपण्याची पाळी आली तेव्हा त्याला जरा सुद्धा वाईट वाटले नाही. मोहनने दुसरा पहारा सकाळी सूर्योदयापूर्वी दिला. त्याला त्यात विशेष मजा वाटली नाही, त्यामुळे तो लगेच झोपी गेला.

जंगलांत सर्वत्र होत असलेल्या आवाजाच्या गोंधळाने त्याला जाग आली. चितळांचे कर्कश आवाज, सांबरांचे घंट्यासारखे आवाज आणि वानरांचे खाकरणे ह्यावरून त्यांना भयाची सूचना मिळाल्याचे कळत होते. लवकरच त्या सर्वांना मोर व लांडोराची जोडी येऊन मिळाली. वारा हळूहळू वाहत होता. मोहन लगेच उत्सुकतेने उठून बसला. त्याने ओळखले की नक्कीच कोण्या हिंस्त्र पशूचा जनावरांना वास आला किंवा कुणीतरी त्याला पाहिले. वाघाचीच शक्यता जास्त

होती. तेवढ्यात त्याचे वडील पण जागे झाले. लगेच वारा पडला व त्याबरोबर एकमेकांना भयाची सूचना देण्याचे आवाज पण थांबले. हवेने हिंस्त्र पशूचा वास त्याच्या भक्ष्यांपर्यंत पोहोचवला होता. त्यांनी त्याला पाहिले नव्हते.

तिथे पूर्ण शांतता होती. एकतर एखादा भक्षक तेथून गेला असावा किंवा तो कोणाच्याही लक्षात न येता लपत छपत शिकार साधण्याचा प्रयत्न करीत असावा. अनिश्चित व भीती उत्पन्न करणारी ही शांतता होती. मोहन वातावरणातील बदलती खळबळ जाणू शकत होता. अचानक तिथे एकच गोंधळ झाला. भक्षक तेथे येऊन थडकला. पुन्हा हरणे, विशेषतः ज्यांच्या कळपातून हिंसकाने आपले भक्ष्य पळविले होते, सूचित करणारे आवाज काढून ओरडू लागले.

पण फार काळ लागला नाही. भक्ष्य प्राण्यांनी आपल्या व जंगलातील इतरांना धोक्याची सूचना दिली. जेव्हा भक्षकाने भक्ष्याला मारले तेव्हा धोक्याची स्थिती दूर झाली. तिथे थोडा वेळ आणखी शांतता होती. म्हणून ते परत आपले पूर्वीचे काम करू लागले.

मोहन आणि त्याच्या वडिलांना भक्षक कोण आहे हे शोधून काढण्यास फार वेळ वाट पाहावी लागली नाही. वाघाने गर्जना केली. “अ ओं ओं ह ओं अ ओं ओं ह अ,” तो सतत डरकाळ्या मारीत होता. अशाप्रकारचा भेसूर आणि भयंकर आवाज मोहनने बरेचदा ऐकला होता. वाघाच्या डरकाळीचा आवाज जंगलात सर्वत्र पोहोचला. मोहनची तर गात्रेच गळाठली. एका डरकाळीचे उत्तर दुसऱ्या डरकाळीने दिले. दोन वाघ आपसात बोलत होते, तेव्हा संपूर्ण जंगल शांत होऊन ऐकत होते. दुसरा वाघ हळूहळू पुढे येऊन पहिल्या वाघाजवळ आला. तो त्याला मेजवानीसाठी बोलावत होता. प्रसंगी नंतर वाघांनी गुरगुरून शांततेने भोजन केले.

सिंह जसे सर्वांच्या बरोबर गटांमध्ये राहतात, तसे वाघ राहत नाहीत. ते एकांगी जीवन पसंत करतात. फक्त माजाला येण्याच्या काळात वाघांच्या जोड्या बघायला मिळतात. पुन्हा वाघीण जेव्हा लहान पिलांना शिकार कशी करावी व

स्वतःचा बचाव कसा करावा हे शिकवते, त्यावेळी एकापेक्षा जास्त वाघ त्यांच्याबरोबर दिसतात. अभयारण्यातील त्या भागांत एक वाघाची जोडी राहते हे वनरक्षकाच्या ध्यानांत आले. त्याने त्यांच्या पावलांचे ठसे बरेचदा बघितले परंतु प्रत्यक्ष त्यांना पाहिले नव्हते. वाघांना सांभाळणे ही त्याची विशेष जबाबदारी होती म्हणून तो त्या जोडीला बघण्यास उत्सुक होता.

मोहनने प्राणीसंग्रहालयाशिवाय वाघाला पाहिले नसल्यामुळे त्याची पण त्याला बघण्याची फार इच्छा होती. तो मोठ्या उत्सुकतेने वाघांची बाहेर येण्याची वाट पाहू लागला. जसजसा दिवस वर आला तसा मोहन निराश झाला. नंतर सूर्योदयाच्या वेळेस त्याने रस्त्यावरील त्यांची थोडीशी हालचाल शोधून काढली.

तो बघत असतांनाच एक भव्य वाघ दृष्टीस पडला. त्याच्या शरीरावर सुंदर पट्टे होते व त्याने उचललेले प्रत्येक पाऊल शक्तिशाली वाटत होते. मचाणाच्या बाजूलाच स्वच्छ पाणी असलेल्या तळ्याच्या काठावर तो आला व खडकावरून खाली वाकून पाणी पिऊ लागला. दुसरा वाघ पण त्याला येऊन मिळाला. तो वाघिणीसारखा दिसत होता. मोहनच्या वडिलांनी त्यांच्या पावलांच्या ठशांचे निरीक्षण करून ती वाघीणच आहे हे स्पष्ट केले. उगवत्या सूर्याचे किरण ह्या दोन जनावरांच्या अंगावर पडले तेव्हा त्यांचे शरीर चकाकू लागले. ते अविस्मरणीय दृश्य होते. मोहन तल्लीन होऊन पाहत होता आणि त्याचे वडील त्यांची ओळख पटण्यासाठी त्यांच्या चेहऱ्यावरील खुणांचे चित्र रेखाटत होते.

मोहनने दुर्बीण काढून वाघाच्या चेहऱ्यावर स्थिर केली. त्यामुळे तो इतक्या जवळ दिसला की मोहनला भीतीने घामच फुटला. वाघ वळला व सरळ मचाणाकडे पाहू लागला. उत्सुकतेने वा शंकेने जरासुद्धा भीती न बाळगता सरळ दुर्बीणाच्या काचांमध्ये बघू लागला आणि अशा रीतीने मोहन वाघाला समोरासमोर भेटला.